

Haavatud au. Auküsimusest Uus-Pärnus 16. sajandi lõpu raeprotokollide põhjal

Inna Põltsam-Jürjo

Allikas ja aines

16. sajandi viimastest aastakümnetest, s. o. Poola ajast pärineb põnev Uus-Pärnu linnaelu kajastav allikas – rae protokolliraamat.¹ Vanimate säilinud linnaraamatutega võrreldes teevad kõnealuse allika eriliseks selles sisalduvad arvukad kohtuasjad.² Uus-Pärnu rae protokolliraamat seati sisse 1. veebruaril 1583. Paraku juba paari kuu pärast, aprillis sissekanded lõpevad ning tekib nelja-aastane paus, mille põhjuseks on ilmselt raesekretäri ametist lahkumine ja koha pikaks ajaks vakantseks jäämine. Sissekanded algavad taas 1587. aastal ning kestavad 1602. aastani. Järgmine säilinud protokolliraamat seati sisse alles 1615. aastal,³ sest vahepeal katkestas linna normaalse elurütmi Rootsi ja Poola vahel puhkenud sõjategevus.

Hoolimata kohatisest ebajärjekindlusest protokollide vormistamisel, pakuvad need väärtuslikku informatsiooni nii Uus-Pärnus sooritatud kuritegude kui ka kohtupraktika, -protseduuride ja -menetluse kohta. Nagu juba keskajal, oli linnas kõrgeim kohtuorgan raad. Tallinnas kujunes keskaja lõpul foog-

tist, tema abist alamfoogtist ja sekretärist uus kohtuinstants – alamkohus.⁴ Alamkohtu tegutsemisele Uus-Pärnus hiljemalt 16. sajandi lõpul osutab nii kohtu- kui ka alamfoogti valimine raeliikmete hulgast.⁵ Uus-Pärnu protokolliraamatu põhjal menetleti kohtuasju üldjuhul järgmiselt: registreeriti kaebaja kaebus, koostati süüdistuspunktid, seejärel kutsuti kohtu ette tunnistajad ning võeti igalt tunnistajalt kindlate punktide kohta ütlused. Tunnistus võeti ka kaebelusel. Lõpuks langetati kohtuotsus. Kohutupidamise juures olid tähtsad rituaalid. Igalt tunnistajalt võeti vaelevande (*meineid*) vältimiseks nn. kehaline vanne (*corperlicher eid*), selleks tuli anda vanne väljasirutatud käsivarre ja ülestõstetud sõrmedega.⁶ Mitte kõiki kohtuprotsesse ei ole Uus-Pärnus ühtviisi põhjalikult protokollitud ning kõigi juhtumite puhul ei tule ka ilmsiks, millise otsuse kohus langetas. See näib osutavat, et nähtavasti oli veel üks raamat, kuhu kohtupidamise materjalid kanti sisse täies ulatuses.

Kõnealuse protokolliraamatu põhjal oli tähelepanuväärne osa rae- ja foogtikohtu ette jõudnud juhtumitest Uus-Pärnus seotud

¹ Eesti Ajalooarhiiv (lüh. EAA), f. 1000, n. 1, s. 711: Protokolle 1583–1602.

² Uus-Pärnu vanimate linnaraamatute kohta vt. I. Põltsam-Jürjo. Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu 16. sajandi teisel poolel. Tallinn, 2009, lk. 151–162.

³ Vt. EAA, f. 1000, n. 1, s. 712: Protokolle 1615–1625.

⁴ Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni, koost. R. Pullat. Tallinn, 1976, lk. 87.

⁵ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 62p.

⁶ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 202. Tallinna Linnaarhiivis on säilinud u. aastast 1600 pärinev eestikeelne kohtuvanne, mis annab aimu, mida toleaeagne vanne endast kujutas: „Minna N. N. wannun münno Jumjala ees, eht minna se asja sees, me perrast münmul nüht sahp kübitut sahma, se selgke n(inck) puchta töbidusse kellekil hehx eck kahjux, welja reckima tahhan ninck kahjolicul kombel keddakit sallaja piddama tahhan, ni wißist kudit Jummal ninck temma kallis Evangelium mind peap awwitama!“ Vt. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Koost. E. Ehasalu, K. Habicht jt. Tartu, 1997, lk. 96.

auküsimusega, täpsemalt ajendatud isiku au haavamisest. Oma au ja hea maine hoidmine oli selle aja inimestele üks kõige põletavamaid probleeme, et mitte öelda painavamaid kinnismõtteid. Andmete puudusel pole paraku võimalik võrrelda, kas auküsimus oli Uus-Pärnu kohtupraktikas sama tugevalt esil ka varasematel sajanditel. Kahtlemata oli au linnakodanike ja -elanike jaoks oluline juba keskajal, see peegeldub mitmesugustes kirjlikes allikates: linnaõiguses, kodanikumäärustes, skraades jm. Kodanikumäärustes oli praktiliselt kohustuslik punkt, mis nõudis austavat ja lugupidavat suhtumist, eriti kõrgest soost ja seisusest isikutesse.⁷ Uus-Pärnu 15. sajandi *Bursprake* kohe esimene punkt sätestab: „Me nõuame ja käsime, et igaüks oleks viisaka suuga isandate ja vürstide, raadide ja linnade, rüütlite ja kannupoiste, prouade ja neitsite, kõigi ausate inimeste vastu, nii et tal oma ihu ja varaga ei tuleks karistust kanda.“⁸ Sama nõudmine seisab Pärnu 17. sajandi kodanikumääruses.⁹ Sellesisulised punktid jõudsid ka gildide-tsunftide põhikirjadesse. Uus-Pärnu Suurgildi vanimas säilinud skraas aastast 1588 sätestatakse, et kes ei pruugi viisakalt suud, seda trahvitakse ühe laevanaela vahaga.¹⁰ Kaupmeeste gildi põhikirjast leiab teisigi auteemalisi paragrahve, mis nõudsid austavat suhtumist oldermanni ja kaasistujatesse, enese viisakat ülevalpida-mist tantsu ajal jms.¹¹ Kuigi keskajast ei ole

säilinud Pärnu gildide ja tsunftide põhikirju, pole kahtlust, et auküsimus oli nendeski tähtsal kohal, nii nagu oli näiteks Tallinna Suurgildi vanimas säilinud, 14. sajandi lõpust pärit skraas. Selles nõuti muu hulgas, et kui „keegi meie gildivendadest oma gildivenna kohta midagi ütleb, mis käib tolle au pihta, aga ei suuda seda tõendada, siis pidi teise au kahjustanud vend gildist eemale jääma.“¹² Au tähtsusest ja väärtusest kõneleb seegi, et normidest üleastujale nägi keskaja õigus ühe võimaliku karistusena ette au kaotuse. Näiteks Uus-Pärnu 15. sajandi *Bursprake*'s keelati kauba ja au kaotuse ähvardusel (*by vorlust des gudes und der ehre*) linaseemneid maalt välja vedada.¹³

Au, auväärus ning aus sünnipära, s. o. pärinemine kristlikust abielust ja „plekitust abieluvoodist“ oli eeldus gildi ja tsunfti vastuvõtmiseks. Eriti keskaja lõpul, varausajal hakati hoolega nõudma sünnikirju, mis tõendaks ametiseseoovija sobilikkust ja vääri-lisust.¹⁴ Sõltus ju tsunfti või gildi au iga üksiku liikme auväärusest. Väärirõhutamisest, et käsitöotsunftide spetsiifiline kasvatusel ja väärikusel rajanev moraal eeldas oma liikmetelt mitte ainult laitmatut päritolu, ausat sünnipära pühitsetud abielust, vaid see spetsiifiline moraal kujundas ka väga tundliku aukoodeksi, mis nõudis väärikat eluviisi ning keelas läbikäimise aututega.¹⁵ Eestist on mitmeid tsunftidele mõeldud sünnikirju ka

⁷ Vt. nt. Riia (1510) ja Tartu (u. 1500. a.) *Bursprake*'t: Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch (lüh. LUB), Zweite Abteilung, Bd. 3: 1505–1510. Koost. L. Arbusow. Riga, Moskau, 1914, nr. 742 §1; LUB Zweite Abteilung, Bd. 1: 1494 Ende–1500. Koost. L. Arbusow. Riga, Moskau, 1900, nr. 837, §1.

⁸ Pärnu linna ajaloo allikad 13.–16. sajandini. Quellen zur Geschichte der Stadt Pernau 13.–16. Jahrhundert. Koost. I. Põltsam, A. Vunk. Pärnu, 2001, lk. 343, §1.

⁹ *Bursprake*'s nõutakse viisakat suupruukimist kuningate, vürstide ja härrade, rüütlite ja kannupoiste, linnade ja raadide, naiste ja neitsite ja kõigi ausate inimeste vastu (*auff alle ehrliche leuthe*), vt. Vana-Pärnu kinnisturaamat 1451–1599, toim. P. Nurmekund, L. Tiik, A. Martin. Tartu, 1984, lk. 228.

¹⁰ EAA, f. 5100, n.1, s. 92: Altes Bruderbuch, l. 6 §25.

¹¹ Vt. EAA, f. 5100, n. 1, s. 92, §7: „*Sollen der alterman und beisitzer von der gilde oder gesellschaft brüdrren in allen ehren und wülden gehalten und geachtet werden, [– – –]“; §20: „[– – –] ihm dantze sol sich ein ider ehrbar und zuchtich verhalten [– – –].“*

¹² Tallinna ajaloo lugemik. Dokumente 13.–20. sajandini. Toim. L. Kõiv. Tallinn, 2014, lk. 50, §9.

¹³ Pärnu linna ajaloo allikad, lk. 344, §19.

¹⁴ Näiteks Tallinna tiserite tsunfti 17. sajandi põhikiri põhjendab sünnikirja vajadust järgmiselt: „... sünnikirja peab ta tsunfti ette tooma, et oleks näha, et ta põlvneb ausatest vanematest ja et meie auväärne amet ei jääks tema pärast häbisse“, vt. K. Kaplinski. Tallinn – meistrite linn. Tallinn, 1995, lk. 90.

¹⁵ Vt. P. Münch. Lebensformen in der Frühen Neuzeit. Berlin, 1998, lk. 243. Vrd. T. Veispak. Autud elukutsed Tallinnas Rootsi aja lõpul. – Vana Tallinn I (V), Tallinn, 1991, lk. 33–38.

säilinud.¹⁶ Näiteks 1547. aastal väljastas Saare-Lääne piiskop Tallinna raele ning kalevišäärrijate ja rätsepate ametile kinnituse Blasius Schmidti ausa päritolu kohta.¹⁷ Selles seoses väärrib tähelepanu Kuressaare Suurgildi põhikiri 1647. aastast, kus au ja auväärus vähemasti teoorias avab ukse ka eestlastele, nimelt sätestab skraa, et mitesakslasi ühingusse vastu ei võeta, välja arvatud juhul, „kui neil on ausa sünnipära kohta kirjad, nad on nooruses auväärt inimesi teeninud ja ennast hästi üleval pidanud“.¹⁸ Ausat päritolu oli vaja tõendada mitte ainult ametisse või ühingu liikmeks saamiseks, vaid ka kinnitamaks oma seaduslikku õigust pärandile. 1600. aastal andsid Uus-Pärnus Margaretha Nortorp, raehärra Reinholt Schroederi lesk, leskproua Klantsche ja Hans Dubberchti abikaasa rae ees tunnistusi üle 60 aasta tagasi surnud raehärra Melcher Bomgardeni ning temast maha jäänud pärijate ja pärandi kohta, täpsemalt kinnitasid Bomgardeni laste sündimist „ausast ja plekitust abieluvoodist“ (*aus einem ehrlichenn und unbefleckdenn ehbedte gezeüget unnd gebohren*).¹⁹

Igal juhul ei eksisteerinud au ainult ühes kindlas ajahetkes, vaid see oli ka lähema ja kaugema möödaniku produkt, talletunud ühiskondlikus mälus. Nõudmised ja ootused isiku auväärusele laienesid tema lähedastele, eelkäijatele, sageli mitmeid põlvkondi tagasi. Näiteks aadlikud pidid mõnikord tundma oma eellasi paarkümmend põlvkonda tagasi, et enda seisuse au eksklusiivsust tõendada, ning isegi käsitöölise puhul esines mõnel pool nõuet tõestada oma ausat päritolu kuni vanavanemateni.²⁰

Auküsimuse vaieldamatu tähtsus kajab vastu kesk- ja varase uusaja normatiivsetest allikatest, kohtuprotokollid samal ajal toovad ilmsiks inimeste vahetut suhtumist nii ausse kui ka sellega seotud reeglitesse ja ettekirjutustesse. Järgnevas kirjatöös on lähema vaatluse all auküsimust puudutavad kohtuasjad Uus-Pärnus 16. sajandi lõpukümnenditel. Peamiseks küsimuseks on, millised oli tüüpilised auhaavamise juhtumid, ehk kuidas isiku au haavati ning kuidas tekkinud konfliktid lahendati. Kuid mitte vähem ei paku huvi see, mida Uus-Pärnu kohtuasjad kõnelevad au ja autuse tähendusest ja tähtsusest linnaühiskonnas laiemalt.

Auhaavad sõnad

Rae protokolliraamatu põhjal moodustasid märkimisväärse osa Uus-Pärnus kohtu ees esitatud süüdistustest, osadel juhtudel ka algatatud kriminaalajastest au haavamisega seotud juhtumid. Niisuguste asjade jõudmine rae- või foogtikohtu ette on auküsimuse tähtsust arvestades täiesti loomulik, aga teisalt ka tähelepanu vääriv. Nimelt oli nii kesk- kui ka varasel uusajal põhimõtteks klaarida tülid ennekoike organisatsiooni- või kollektiiviseselt, alles siis, kui see ei andnud tulemusi või oli tegu eriti raske pahateoga, jõudis asi foogti- või raekohtusse. Kui üldine see põhimõte oli, sellest annavad tunnistust paljude Eesti linnades tegutsenud gildide-tsunftide põhikirjad nii kesk- kui ka varauusajast.²¹ Seega pidi kohtusse jõudma üksnes väike osa

¹⁶ 1586. aastast pärinevas sünnikirja formularis seisab, et ausa sünnipäraga inimene ei saa olla sündinud tõlneritest, möldritest, linakangruteist, juutidest, vendidest, mitesakslastest või soomlastest: P. Johansen. Eestlane Tallinna Linnaarhiivi allikate kajastuses. – Kaugete aegade sära. Koost. J. Kivimäe. Tartu, 2005, lk. 133.

¹⁷ Taani Riigiarhiiv (lüh. DRA), Kopenhagen, Fremmed proviniens, Lifland, Øsel Stift, Registrant 4B, l. 157–159, 158: ... *van Ambrosius Schmidt sinen vader, und Elisabet siner moder, de ein lange tiedt under uns in ehelichen stande, und gudem geruchte, tho huese, und have gesethen, uth einem rechten ehedette hergekamen, und gebaren.*

¹⁸ Suurgildi skraa, tlk. I. Leimus. – Kuressaare vanem ajalugu. Koost. K. Kesküla. Kuressaare, 2015, lk. 146, IV §6.

¹⁹ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 354p.

²⁰ P. Münch. Lebensformen, lk. 246.

²¹ Nt. Tallinna Suurgildi skraa, vt. Tallinna ajaloo lugemik, lk. 50 §6–10; Pärnu Suurgildi skraa järgi pidid raekohtusse jõudma rasked kuriteod ja auhaavamised, muu tuli ühingus klaarida: vt. EAA, f. 5100, n. 1, s. 92, l. 6–6p §27; vrd. Pärnu kangrute skraa (1672), Ajalooarhiivi varasalvest. Dokumente Eesti ajaloost Rootsi ja Vene ajal (17.–20. sajandil). Koost. K. Lust jt. Tartu, 2011, lk. 471 §31: „Kõik sõimusõnad, mis ameti ette tulevad, tuleb võimalikult ametiseinte vahel rahatrahvidega heastada või kui ameti liikmed ei suuda lepitada ja tegu on raskete solvangutega, antakse need edasi foogtikohtule.“; vrd. Suurgildi skraa. Tlk. I. Leimus, lk. 148 §27 (1647): „Kui peaks juhtuma, et kompaniis on mingi lahkeli, tuleb seesinane gilditoas ära lepitada.“

kõigist auhaavamistega seotud juhtumitest.

Isiku au oli võimalik haavata mitmel moel, kõige tavalisem oli solvamine, söimamine või laimamine. Meeste puhul kasutati enamasti solvavaid sõnu, nagu kelm, varas, kurjategija; naiste puhul: hoor, nõid.²² Raskeks solvanguks oli kristlaste hulgast väljaarvamine ja viitamine suhetele Kuradiga, s. o. söimamine paharetiks, kurivaimuks, nõiaks. Põnev näide pärineb Saare-Lääne piiskopkonna 1549. aasta vasallikohtu protokollidest, nimelt oli üks kohalik aadlimees söimanud teist „kelmiks ja Juudaks“ (*einen schelm unnd Judas*).²³ Viimast on peetud vajalikuks dokumendis „tõlkida“, lisades juurde, et Juuda all on mõeldud reeturit (*das auf teutsch ein vorredder heist*).²⁴ Halvustav ja solvav oli isiku ausa päritolu kahtluse alla seadmine, teisisõnu nimetamine vargaks, nõiaks või hoorapojaks. 1583. aastal Tartus end salaja ühe luterliku pastori jutlust kuulama poetanud jesuiidid pidid enda kohta kuulma, et nad on „[– –] sohilapsed, hoorajäägrid, kes on väärt kõige alatumat kohtlemist“.²⁵

Uus-Pärnu rae protokolliraamatus esinevad auhaavad juhtumid on valdavalt seotud just söimu- ja pilkesõnade kasutamisega. 1590. aastal kaebas vasksepp Heinrich Schluter kohtus, et kingsepp Jost on teda nii Vana- kui ka Uus-Pärnus tänaval avalikult söimanud humalavargaks (*hoppendieb*).²⁶ 1593. aastal puhkes tüli kingsepp Josti ja rätsep Hansu vahel. Selle

konflikti olemust ja arengut vahendavad rae-protokollid üksikasjalikult, nimelt ütelnud Hans tema majja sisenenud Jostile: „Ausad inimesed ei seisa ukse juures ega kuula salaja pealt, oled sa aus vennas (*ein ehrlich kerll*), siis tuled sisse.“²⁷ Kingsepp vastas: „Mis, sa tahad öelda, et mina olen kelm!“ Järgnesid mõlemapoolsed solvangud ning lõpuks oli tüli võimalu lahendada muul moel kui raekohtu abil. Olgu vahemärkuse korras lisatud, et ukse taga pealtkuulamise määratlemise autuks teoks on Kuressaare Suurgild pidanud vajalikuks lausa oma skraas fikseerida.²⁸

Kuigi „kelm“ näib olevat kujunenud saksa kultuuriruumis omamoodi universaalseks, unifitseeritud söimusõnaks,²⁹ ei piirdunud Pärnu elanike söimusõnade arsenal ainult sellega. 1594. aastal söimas Harmen Wilmsen Jurgen Wilckenit, kasutades ohtralt solvavaid sõnu: „Tule sina, auvaras, kelm ja kurjategija (*ehrendieb, schelm und bosewicht*), kutsu tunnistajad, ma tahan seda tõestada.“³⁰ 1595. aastal kaebas Jost Hoyer, et Andres Topffer oli teda avalikult söimanud kelmiks ja vargaks (*für einen schelm unnd dieb*). Kohutuliku küsitlemise järel oli süüdistatav Andres lõpuks nõus tunnistama, et söimas Hoyerit lurjuseks (*für einenn bubenn*).³¹ 1595. aastal kasutas kingsepp Jost Hoyer tavapärasest erilisemat söimusõna, nimetades kahte kaaslinlast *spülback* 'iks, mida võib tõlgitseda kui „lakekaussi“.³²

²² P. Münch. Lebensformen, lk. 247.

²³ DRA, Registrant 4B, l. 261.

²⁴ DRA, Registrant 4B, l. 261.

²⁵ J. Kivimäe. Jesuiitide koolitegevusest Tartus. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. 1. kd. Koost. K. Siilivask. Tartu, 1975, lk. 7. Vrd. V. Helk. Jesuiidid Tartus. Tartu, 2003, lk. 26.

²⁶ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 56–56p.

²⁷ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 98p.

²⁸ Vt. Suurgildi skraa, lk. 148, IV §35 (1647): „Ka ei tohi keegi pealtkuulamiseks ukse taga seista, 2 marga trahvi ähvardusel.“

²⁹ 13.–14. sajandi Liivimaa normatiivsetes tekstides esitatakse veel suhteliselt mitmekesine valik söimusõnu, hilisemal ajal räägitakse pigem ebaviisakatest ja solvavatest sõnadest ja/või piirdutakse sõna „kelm“ kasutamisega. Nt. Tallinna linnaõiguse järgi on karistusväärne teise nimetamine vargaks, röövlis, mõrvariks, kurjategijaks (Lübecki õiguse Tallinna koodeks 1282. Der Revaler Kodex des Lübeischen Rechts, toim. T. Kala, Tallinn, 1998, §34), Kanuti Gildi skraas seisab, et trahvitakse vanda, kes nimetab kaaslast vargaks, hoorapojaks või lurjuseks. (Kanuti Gildi arhiiv. Koost. A. Margus. Tallinna Linnaarhiivi kataloog IV. Tallinn, 1938, lk. LXXIII §20). 17. sajandist pärit Kuressaare Suurgildi skraa aga sätestab: „Kui keegi on vihameeles teisele kurje sõnu ütelnud ja teda kelmiks ja sellesarnaseks söimanud [– –].“ Suurgildi skraa, IV §30 (1647).

³⁰ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 119p.

³¹ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 156p.

³² EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 175.

Siinkohal väärrib veidi pikemat selgitust, miks tolle aja inimesed kelmiks nimetamist nii valuliselt üle elasid. Täna seaks päevaks on sõna „kelm“ peaaegu täielikult minetanud oma kunagise tugevalt ja teravalt negatiivse tähenduse, nüüd on see üsnagi neutraalne, kaugeltki mitte parandamatuid hingehaavu põhjustav sõna. Kuid umbes pool tuhat aastat tagasi oli „kelm“ tõeliselt auhaavav sõimusõna, mille kasutamine andis põhjuse solvaja ilma pikemata kohtusse kaevata. Saksa keeles koondas kesk- ja varauusajal „kelm“ endas mitmeid halvustavaid tähendusi, etimoloogiliselt oli see lähedalt seotud rüvedust väljendavate mõistetega *raibe*, *korjus* ja *nülgimine*, lisaks sellele tähendas „kelm“ autust, valelikkust ja salalikkust.³³ See kõik kokku andis sõnale eriliselt solvava, auhaavava tähenduse.³⁴

Kui tugevaid tundeid ja üleelamisi kelmiks sõimamine varauusaja inimeses võis põhjustada, selle kohta leidub Tallinna raearhiivis üks erakordne vahetu tunnistus kannatajalt. Nimelt kirjeldab Tallinna pastor Panike 1695. aasta algul koostatud selgituses kohtule värve säästmata, millised tunded teda valdasid, kui ta kuulis end kelmiks nimetatavat. Panikel tekkis 1694. aasta lõpul sõnavahetus ja kerge füüsiline kokkupõrge (tõuklemine) oma teenijatüdrukuga, mispeale viimane sõimas pastorit kelmiks. Oma selgituses kohtule kirjutab Panike: „[– – –] kui olin seda sõna kuulnud, ärritusin, sest midagi sellist polnud oma elupäevade jooksul veel üheltki ausalt mehelt kuulnud, ma ei saa selleks ega ka sure sellena. „Kelmi“ sõna peale tahtsin talle kõrvakiilu anda, nagu ta oli ära teeni-

nud [– – –].“³⁵ Relvitukstegeva asjalikkuse ja detailitäpsusega kirjeldab ta oma äkilisest vihast ja raevupuhangust sündinud ning teenija surmaga lõppenud kuritööd: „Mispeale mina, Panike, võtsin kirve paremasse kätte ja lõin teenijatüdrukule Sophiale, kes läidetud tule ees põlvili oli, neetud raevust vastu pead, nii et nägin varsti verd ajast välja purskumas. Pärast seda lööki ei kuulnud ma teenijatüdruku suust enam sõnagi. Ja kuna ma nägin, et see löök oli surmav ja pealuu puruks, niihästi *mater dura* kui ka *mater pia* vigastatud [– – –].“³⁶ Panike juhtum näitab kujukalt, et auküsimus polnud 17. sajandi lõpul oma tundlikkusest kübetki kaotanud.

Auhaavamisena võis mõjuda või solvangut veelgi suurendada sobimatul viisil isiku poole pöördumine, peamiselt sinatamine teietamise asemel, harva ka vastupidi.³⁷ 1596. aastal kaebas Harmann Widtenbergk Uus-Pärnu rae ees, et mittesaksa mölder Matz solvas teda auhaavaval viisil avalikult, nimetades teda vargaks. Kohtuprotokoll jaoks vahendatud ütlusest nähtub, et lisaks autus teos süüdistamisele mölder sinatas saksa linnakodanikku, et oma solvangut veelgi mõjusamaks teha: „Sellest on juba küllalt, et sa, varas, minu koti rukist ära vahetasid [– – –].“³⁸ Üldiselt peeti sobivaks, et üksteist sinatavad ainult seisuse-, grupi- või ühingukaaslased, 16. sajandil hakkas ka isiku enda sisemine väärtuskaala, tema prestiižitunnetus ja eneseteadlikkus õige kõnetamisviisi eelistusi mõjutama.³⁹ Mõistagi ei saanud eestlasest möldri Matzi ja saksa linnakodaniku Harmen Widtenbergki puhul juttugi olla seisusekaasluusest, samuti polnud võrreldavad

³³ P. Münch. *Lebensformen*, lk. 247.

³⁴ Omaette huvitav teema võiks olla auhaavavate sõimu- ja pilkesõnade kasutamine liig- või lisanimena. Niisuguseid kohtab eesti talupoegadel eriti 16. sajandi teisest poolest alates (vt. H. Palli. Eesti isikunimede kasutamises meie rahva vanema ajaloo (XII–XVI saj.) uurimisel. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. X kd. 1969, nr. 2, lk. 132–142), kuid neid esines ka varasemal ajal, samuti eesti soost linnaelanikel. Uus-Pärnu rae protokolliraamat sel teemal aga infot ei vahenda.

³⁵ Tallinna ajaloo lugemik, lk. 257–258.

³⁶ Tallinna ajaloo lugemik, lk. 258. Kuritöö eest hukati Panike raekoja platsil, seda paika tähistab tänaseni tänavasillutises poolik graniitkivist rist.

³⁷ G. Signori. „Sprachspiele“. *Anredekonflikte im Spannungsfeld von Rang und Wert.* – *Zeitschrift für historische Forschung*, nr. 32 (2005), lk. 14–15.

³⁸ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 179–179p: „*Es ist schon genug, dass du, dieb, meinen sack midt roggkenn vorwechselt hast unnd soll ich der noch dasselbige, was ich an stelle desselbigen auff meinen schadenn empfangen gebenn, so werde ich ja vollens nichtds behaltdenn.*“

³⁹ G. Signori. „Sprachspiele“, lk. 14–15.

nende mõjukus ja maine. Samasugune tüli pöördumise ümber tekkis 1594. aastal aadli soost Heinrich Schenkingi ja Uus-Pärnu raesuguvõsast Hans Mattfeldt *jun.* vahel. Kui Schenking oli Mattfeldti poole sinatades pöördunud, teatas viimane selle peale: „Ma ei ole sinu siga, et sa mind sinatad, mina olen oma au poolest sama hea kui sina.“⁴⁰

Avalikku pilkamist, solvamist sai kasutada tõhusa mõjutus- ja survevahendina, nagu tegi Uus-Pärnu pastor. 1588. aasta sissekanne protokolliraamatus vahendab, et pastor Simon Blankenhagen oli kantslist rae suhtes väga pilkavalt (*ghar spottisch*) väljendunud ja, mis eriti taunimisväärne, ta oli teinud seda paljude võõraste juuresolekul (*in beiwesende vieler frembden*).⁴¹ Põhjust selleks andis tema vilets materiaalne olukord. Raad ja suurgild lubasid teha kõik, et õpetaja nõudmisi võimalikult hästi täita, manitsedes oma hingekarjast kogukonna ja linnavalitsusega armastuses ja sõpruses elama ning mitte kantslist seesuguseid jutte kordama.⁴²

Sõimust füüsilise vägivaldani

Sõimusõnu saatsid ja võimendasid solvavad žestid. Relva tõmbamine ja relvaga vehkimine oli üheselt ähvardav žest. Mõnikord piisas teravast pilgust, sõrmede nipsutamisest vastase näo ees, et verbaalne solvang lõpeks füüsilise arveteklaarimisega.⁴³ Kuid solvangu mõjus ka pilkav naermine (*spöttich zu belachen*) või irvitamine.⁴⁴ Uus-Pärnu materjalides ei ilmne üldiselt solvavate žestide kasutamist. Küll aga läks sõnaline solvamine kergesti üle füüsiliseks ähvarduseks, isegi kallaletungiks. Nagu näiteks 1595. aastal, kui kingsepp Jost Hoyer lisaks solvamisele rün-

das ühte teist käsitöölist, torgates teda kääridega mitu korda vasakusse käsivarde.⁴⁵ Siiski ei olnud tegu veel elu kallale kippumisega, mida samuti esines.

Piir verbaalse solvangu ja füüsilise vägivalda vahel oli sageli õhkõrn, sõim võis hetkega minna üle traagiliseks kokkupõrkeks ning kellegi kelmiks sõimamine lõppeda koguni mõrvaga. Selle kohta leidub Uus-Pärnu rae protokolliraamatus lausa mitu näidet. 1590. aastal jõi Lubberth Rentze juures õlletoaas Wilhelm Prumeren koos kaaslasega õlut; tema noor sulane tahtis ühel hetkel jookimiseks lahkuda ja ütles Wilhelmile: „Ah, onu, lähme minema!“ See vihastas Wilhelmi nii, et ta lõi sulasele puust kannuga vastu pead. Majaperemees Lubberth Rentze ütles toimumu peale: „Hei, sa lööd noort junkrut nagu kelm.“ Wilhelm Prumeren teatas vastu, et kuna tegu on tema sulasega, on tal kõigiti õigus teda lüüa. Lubberth Rentze vastas: „Sa löid teda nagu kelm.“ Wilhelm Prumeren omakorda vastas: „Ma ei ole mingi kelm, mina olen oma au poolest sama korralik kui teie.“ Selle sõnavahetuse peale haaras Lubberth Rentze päsmere ehk margapuu ning andis Prumerenile tugeva hoobi vastu pead, kolm tundi hiljem oli mees surnud.⁴⁶

Veel üks näide, kuidas auhaavamine ja solvangu läksid üle füüsiliseks kokkupõrkeks, pärineb 1595. aastast. Uus-Pärnu kingsepasell Sebastian *alias* Bosch Osthoff, kes oli pärit Münsteri lähedalt, läks raskelt tülli oma meistri Jacob Wittkoffiga. Nimelt istusid kingsepasellid nimetatud meistri juures õlletauas, kui nendega ühines Bosch Osthoff. Talle sai aga osaks jahe vastuvõtt. Meistriemand ütles sellile tervituseks: „Kuhu tuled, kergemeelne mees (*leichtfer-*

⁴⁰ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 101: „*Ich habe noch die deine sweine nicht gehor, daß du mich dutzesth, ich bin meiner ehren so guth alß du.*“

⁴¹ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 35–35p.

⁴² EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 35p: „*[-- --] und begerhet ein erbar rath und gemeine nicht anders, mit ihrem hern pastorn und seelsorger alß in aller liebe und fruntschafft zusein und zu leben, sein auch nicht anders hinwieder von dem hern pastorn begerende und erwarten, achten auch derowegen gantz unnötig, die und dergleichen sachen auff der cantzell zu repetierenoder zu vermelden.*“

⁴³ P. Münch. Lebensformen, lk. 247.

⁴⁴ Suurgildi skraa, lk. 148, IV §24.

⁴⁵ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 175p.

⁴⁶ Vt. lähemalt EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 55–56.

tiger kerll)?“ Jacob Wittkoff lisas: „Sa tuled ausate vendade juurde, kuid pole muud kui üks kelm!“ Sebastian küsis: „Mis kelm ma olen?“ Wittkoff vastu: „Seda ei ütle mina, sa ise tegid ennast kelmiks, kui kohustusid oma au ja hea nime kaotuse ähvardusel (*bey verlust deiner ehren und guetenn nahmen*) mitte töötama kingsepp Jost Hoyeri juures.“ Meister ajas Sebastiani toast välja, lüües teda ja visates talle sõnnikut ja prahti (*kott und dreck*) järele. Sebastian tuli aga uuesti majja tagasi ning uuesti hakkas meister teda toast välja ajama, teda tõugates. Rüseluse käigus võttis Sebastian vöölt pistoda ja lõi sellega meistrit mitu korda. Sell jälitas Wittkoffi kuni viimase magamistoa ukseni ning selle lävel tappis mehe lõplikult.⁴⁷

Solvav kirjasõna ja muud au vähendavad või röövivad teod

Auhaavamine ei piirdunud ainult suulise sõimuga, kirjutati ka laimu- ja solvavaid kirju. Sageli ei piirdunud asi lihtalt kirjapandud solvangute saatmisega solvatavale, mõju suurendamiseks püüti need enamasti avalikuks teha. Niisugune auhaavamine oli muidugi juba palju läbimõeldum, planeeritum ja sellest tulenevalt õelam. Näiteks Tallinna kriminaalkroonikast on aastast 1490 teada juhtum, kuidas ühe laeva madrused nimetasid koeraks oma kaptenit laimukirjades, mida nad panid avalikult välja gildimajadele, kirikuustele. Kohtufoogt leidis aga kapteni ausa mehe olevat. Kohtufoogti juures sõlmitud kokkuleppe järgi pidid madrused süü heastamiseks linnas avalikult välja panema teated, et nad mustasid kaptenit ülekohtuselt.⁴⁸ Erilise mastaabi andis kirjasõnas laimu, pilke ja solvangute levitamisele trükikunsti leiutamine. Näiteks reformatsiooni ajal levisid nii Martin Lutherit kui ka paavsti pilkavad ja solvavad lendlehed, mis ühendasid endas pilti ja sõna. Lugemisos-

kus ei olnud kesk- ja varasel uusajal kaugeltki üldine, kuid kirjaoskaja vahendusel levis loetud info juba suuliselt edasi. Igal juhul oli selliste auhaavamiste puhul mõju avalikkusele tunduvalt suurem kui mõne spontaanselt tekkinud sõnavahetuse puhul.

Uus-Pärnu rae protokolliraamatust saab tuua ainult ühe näite kirjalikus vormis solvamisest. Nimelt nähtub 1594. aasta sissekandest, et Uus-Pärnu raehärra samanimelise poja Hans Mattfeldt *jun.* ja auväärse härra Heinrich Schenkingi vahel oli puhkenud tüli mõningate söimusõnade ja laimukirjade pärast (*scheltworte betreffende unnd etzlicher schmeschriftenn*). Laimukirjade kohta paraku midagi täpsemat protokollist ei selgu, pole teada, kas need olid saadetud ainult Schenkingile või suunatud ka avalikkusele. Igatahes jõuti auväärsete meeste vahendusel ja kaasabil kohtus mõlemapoolsele kokkuleppele, et Mattfeldt maksab 20 taalrit kirikule ja 10 vaestele ning palub raekohtu ees Schenkingilt andeks.⁴⁹ Solvavaid väljendeid kellegi kolmanda, s. o. mitte kirja saaja aadressil leidis küllap päris palju erakirjavahetuses, kuid need olid privaatsed väljaütlemised, mis polnud mõeldud avalikkusele. Poola ajal Uus-Pärnus ametis olnud katoliku preester Fabianus Quadrantinus nimetab ühes kirjas sõbrale kohalikku evangeeliumiusu õpetajat suure meelepahaga „kuradi pojaks“ (*filius diaboli*).⁵⁰ See erakirjas väljendatud solvang ei olnud mõeldud avalikkusele ega õpetaja enda kõrvu ulatuma, samas oli varjatud auhaavav mõju paratamatult ka sellistel solvangel.

Auhaavasid ja vähendasid mitmesugused teod ja tegevused, millest paljude kohta Uus-Pärnu kohtuprotokollidest pole näiteid tuua. Näiteks käis au pihta suhtlemine autute isikutega, nagu prostituudid, kriminaalid, tsunftijänesed, timukas jne. Paljud karistused olid auhaavavad, aurööviv võis olla abiellumine allapoole oma seisust. Viimases osas annab

⁴⁷ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 154p, 155.

⁴⁸ E. von Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revals. Reval, 1884, lk. 61–62.

⁴⁹ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 109.

⁵⁰ T. Czernay. Fabianus Quadrantinus und die Gegenreformation in Pernau. Fünfzehn Briefe des Fabianus Quadrantinus an den Bischof von Ermeland. – Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau, 1901, Bd. 2, lk. 138, IX.

▲ Saatan, munk ja torupill – salvav satiir katoliku kiriku ja mungaseisuse aadressil (1530). Allikas: Heinz Schilling. *Aufbruch und Krise*. Berlin, 1998.

Lendleht Freibergis sündinud „mungakuues“ vasikast. Martin Luther näeb selles Jumala imemärki, Looja pilkab püha kuube osutamaks mungaseisuse tühisusele (1523). Allikas: Hans Fehr. *Massenkunst im 16. Jahrhundert*. Berlin, 1924. ▶

hea ettekujutuse valitsenud hoiakutest 16. sajandi keskpaigast pärinev Saare-Lääne piiskopi mandaat, millega sätestatakse, et allapoole enda seisust abiellunud naised kaotavad kõik oma naiselikud õigused ja peavad ausate naiste seltskonnast eemale jääma; juhul kui madalast soost mees põhjustas aadli päritolu neitsi au kaotuse, pidi neid mõlemaid tabama igavene vangistus (*ewige gefengknuß*).⁵¹ Mitteseisusekohane abielu ei olnud

kõrvaline teema ka linnas,⁵² aga vaatlusalustes Uus-Pärnu kohtuprotokollides ühtki sellist juhtumit ette ei tule. Valevande andmine kohtus oli samuti aurööviv. See põhimõte on sõnaselgelt fikseeritud juba linnaõigustes. Valevanduja kaotas oma au ja usaldusvääruse ning ta ei saanud enam kunagi olla kohtus tunnistajaks.⁵³ Sellegipoolest niisuguseid juhtumeid esines. Ka Uus-Pärnu protokolliraamatus leidub kohtuasi, mille puhul ühte

⁵¹ DRA Regsitrant 3B (pagineerimata): „[– – –] die soll allenn ihrenn freulichenn gerechtigkeit verlustig sein und ahnn negst ahngekome freunde vorfallen.“

⁵² Varausaja Tallinna kohta kirjutab nt. Hans Moritz Ayrmann 1672. aastal oma reisirakirjas: „[– – –] nõnda et Suurgild peaaegu häbeneb Väikegildi omaga läbi käia, veel vähem temaga sõbrutseda, näiteks vaderiks kutsuda või käsitöölise tüdarta naiseks võtta. Ja kuigi seda sündinud on ja selliseid haruldasi erandeid leidub, on olukord pärast igal juhul raske ja on palju õiendamist, enne kui niisugune Suurgildi võetakse ja sisse kirjutatakse.“ – Tallinna ajaloo lugemik, lk. 218.

⁵³ Vt. Die Quellen des Rigischen Stadtrechts bis zum Jahr 1673 (lüh. QRS). Koost. J. G. L. Napiersky. Riga, 1876, lk. 162, nr. 7: „Unde dartho sal he uppe nenen man mer tughen, unde he es sal nicht mer also gut man wesen, also he thovoren was.“ Vrd. Lübecki õiguse Tallinna koodeks 1282. Der Revaler Kodex des Lübeischen Rechts. Toim. T. Kala. Tallinn, 1998, nr. 48.

1548. aasta Augsburgi Interimi ja selle koostanud teoloogide pilav lendleht (1549). Allikas: Heinz Schilling. *Aufbruch und Krise*. Berlin, 1998.

tunnistajat süüdistati vaelevande andmises. Süüdistatu, mitteraksa müürsepp Thomas aga väitis, et kuna kohtus puudus tõlk, siis ta ütles küll kolm-neli sõna ja tõstis kaks sõrme püsti, aga ei saanud aru, mida ta vandus või mida see vande andmine õieti tähendas.⁵⁴ Ometi tuleb tunnistajate ütlustest välja, et Thomas oli teadlik teda vaelevandumise eest tabada võivast igavesest hukatusest, s. o. hinge andmisest Kuradile.⁵⁵

Naise au haavamine

Omaette teema on naise au haavamine, mida samuti ette tuli. Näiteks kaebas 1588. aastal

Uus-Pärnu rätsep Hans Jacobi kohtusse Kersten Schwetzi, kes oli käsitöölise gildi koosolekul rääkinud, et Hansu naine olevat kunagi varem Saaremaal lapse sünnitanud. Seda olevat ta omakorda kuulnud kahe klassespaselli käest, kes Saaremaalt Pärnusse käimas olid. Tunnistuste andmisel väitis kaebaluse hõimlane, et ta oli hoiatanud meest seda kuulujuttu edasi rääkimast. Kersten väitis lõpuks, et ta ei olnud öelnud, et kaebaja, s. o. Hans Jacobi naine sai lapse, vaid et kui see oleks nii olnud, poleks naine gildi vääriline (*so wehre sie ihrer gilde nicht wert*).⁵⁶

Ilmekalt tuleb välja, kuidas au kaotamine ei puudutanud tollastes arusaamades mitte

⁵⁴ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 217 p: „Ja, ich habe woll ein wordt drey oder vier geredet, unnd meine zwey finger gehalten, aber das habe ich [nicht] gewüst, was es inn sich gehabt hat, dann es ist kein dolmatz darbey gewesen.“

⁵⁵ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 217: „[---] er hede schonn zwey eide gethan, unnd wann er noch zuem driedtenn mahll schweren würde, müste er ja seine sehle dem teuffell zueschworenn, [---].“

⁵⁶ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 23p–24p.

ainult isikut ennast, vaid ka tema perekonda või kollektiivi, ühingut, kuhu ta kuulus.

Pikaajalise ja laastava Liivimaa sõja tagajärjel äärmuslikult kahanenud Uus-Pärnu elanikkond taastus Poola võimu all mujalt Euroopast, peamiselt Saksa aladelt tulnud sisserändajate arvel. Tõenäoliselt oli saabujate hulgas neidki, kes teatud üksikasju oma varasemast elust meelsasti oleksid varjanud. Kas see ka järgneva juhtumi puhul nii oli, on võimatu öelda. Protokolliraamatu andmetel tuli 1593. aastal Uus-Pärnu rae ette Vana-Pärnust Hans Mulleri naine. Ta süüdistas Uus-Pärnu habemeajajat Michelli selles, et too oli tema kohta levitanud öelaid kuulujutte.⁵⁷ Michell olevat rääkinud, et naine oli Hamburgis kaagis peksukaristust kandnud. Mees väitis, et oli sellest kuulnud laevareisil Lübeckist Pärnusse. Lõpuks lepitati asi auväärsete meeste vahendusel ja eestkostel. Kesk- ja varasel uusajal olid paljud karistused auhaavavad, piisutamine oli seda lausa niivõrd, et aadlikud pidid end sellest igal juhul raha eest välja lunastama. 1598. aastal anti Uus-Pärnu raehärrale võimalus osta või lunastada oma armuke avalikust häbistamisest, s. o. piisutamisest (*staubschlege unnd sonst andere straffe*) 25 taalri eest välja.⁵⁸

Oma au kaotanud naisel polnud linnavõimudelt ega kogukonnalt armu loota, tema autus pidi kõigile nähtav olema. Protokolliraamatu 1589. aasta sissekande järgi tabati Bulderingesche öde avalikul hooramisel (*auf öffentlicher hurerey*), kuid rae nõrdimuseks käis ta sellegipoolest linnas katmata peaga ringi.⁵⁹ Asja parandamiseks saadeti raeteener Claws Hiddeniga Bulderingeschele sõna, et too peab sundima hoora peakatet kandma (*döcken*).⁶⁰ Nähtavasti pidid ka Uus-Pär-

nus avalikud naised kandma tunnusmärgina mingit spetsiaalset peakatet, näiteks Tallinnas kandsid prostituudid valget tanu.⁶¹

Öelate kuulujuttude levitamise kõrval tuli ette naiste otsest söimamist või nende aadressil solvangute lausumist. See oli muu hulgas üks viis mehe au haavamiseks – solvata tema pereliikmeid, eriti naist, ema või öde. Uus-Pärnu raeprotokollides võib leida mitu sellist juhtumit. 1592. aastal tekkis linnakodanik Claus Barenfeldtil sõnavahetus sepaga, kelle tööd ta kritiseeris ja keda ta nimetas soperdajaks (*hudler*), pahane sepp väljendus solvalt Barenfeldti ema aadressil.⁶² 1593. aastal kaebas Heinrich Kloss kohtu ees, et lihunik Michell Zippeen on tapnud tema sea ja söimanud naist hooraks.⁶³

Mitte ainult mehed ei söimanud, vaid ka teised naised. 1594. aastal söimas Peter Warnersi tublisti purjus abikaasa ühte Vana-Pärnu kodanikuprouat abielurikkujast hooraks (*für eine ehebrechersche hur*), sest too olevat Gossen von Linteniga mehe mõisa sõitnud, naise kaks eelmist meest aga lõpetanud võllas, mis olevat talle endalegi paras palk.⁶⁴ Nagu näitab seegi juhtum, käisid söim ja laim sageli koos, ehk nende vahele oli raske piiri tõmmata.

Tõsisem juhtum pärineb 1597. aastast, kui ühe auväärse linnaelaniku ema, aadli päritolu Elisabeth Polli, Odthomar Ellenbachi leske nimetati nõiaks ja süüdistati nõidumises. Sissekande järgi protokolliraamatus ütles Hans Potthoff Elisabethi tütrele, et ta võib oma ema, vana nõia, lasta rentsliste ja siis tulle visata, nagu too on täielikult ära teeninud.⁶⁵ Arvestades, et Euroopas ja ka Liivimaal oli kätte jõudmas nõiajahi kõrgaeg, võinuks sellisel süüdistusel olla vägagi tõsised tagajärjed.

⁵⁷ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 97, 97p

⁵⁸ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 263 p.

⁵⁹ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 45p.

⁶⁰ *Doken* tähendab alamsaksa keeles „pearätti ümber panema“.

⁶¹ Tallinna prostituutide kohta vt. Tallinna Linnaarhiiv, f. 230, n.1, s. Bs 7: Kleider-, Hochzeits-, Begräbnis- u.s.w. Ordnungen 1497–1738, l. 79

⁶² EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 77p–78: [*Ich hab dir deine mutter die hure abgehudelt.*]

⁶³ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 98p.

⁶⁴ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 133p

⁶⁵ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 219: „[– – –] magk ihre mudter, die aldte zeüberinne in rensteinn unnd darnach auff fewr werffen, wie sie woll verdienet hadt.“

Asja uuriti Uus-Pärnus päris pikka aega ning kuulati üle mitmeid tunnistajaid, lõpuks aga lepitati raad mõlemad pooled, kuna süüd ei õnnestunud tõestada.⁶⁶

Auhaavamise lepitamine

Kuigi Uus-Pärnu rae protokolliraamatus on au haavamine tavaline teema ning sageli on protsess hästi ja üksikasjalikult dokumenteeritud, jääb siiski mitmel juhul ebaselgeks, millega juhtum lõppes, kas ja mis karistus määrati. Täiesti selge on asi nende puhul, kes läksid oma au kaitsmise nimel välja mõrvani – neid ootas surmanuhtlus. Muude kergemate juhtumite korral on protokollil tavaliselt märgitud, et asi leidis lahenduse, s. t. mõlemad pooled said lepitatud auväärsete inimeste vahendusel ja eestkostel (*durch ehrlicher leute vorbitte*).⁶⁷

Kesk- ja varausaja ühiskonnas eksisteesis au avalikkuses ja avalikkuse jaoks, seepärast kujunesid kindlad reeglid, kuidas oma au hoida, tõsta, kuidas teise au kahjustada ning kuidas kahjustatud au taastada. Uus-Pärnu protokolliraamatus on säilinud mõned täpsemad kirjeldused, kuidas auhaavamisid lõpuks ära klaariti. Näiteks 1590. aastal leppisid kingsepp Jost ja vasksepp Heinrich Schluter „auväärsete inimeste eestkostel“ kohtu ees ära, kaebalune palus kaebajalt oma teo eest andeks ja too andestas kristlikul meelel, selle kinnituseks anti teineteisele kätt. Leppimine ja kohtulik lepitamine olid allutatud kindlatele rituaalidele, mille hulka kuulusid avalik, s. o. kohtu ees andekspalumine ja sümbolne käitlemine: „nimelt kuna kingsepp Jost vasksepp Heinrichit avalikult solvas ja ei võinud seda talle mitte teha, siis peab ta temaga kokku saama avaliku kohtu ees ja teda paluma, et ta selle talle andestada võiks. Seepeale on kingsepp vasksepp Heinrichi juurde astunud, talle kätt pakkunud ja andnud ja seejuures palunud, et too võiks talle andestada, mida ta tema kohta ägedal meelel rääkis, ta küll ei tea

tema kohta midagi muud kõnelda kui ainult au mõõtu ja ausale mehele täiesti sobivat, ei soovi ka kogu oma elu jooksul mitte midagi muud temast rääkida. Selle peale andis kaebaja, vasksepp Heinrich, talle selle kristliku armastuse pärast ja nimel andeks ja andestas, siiski sel viisil, et kingsepp Jost siin Pärnus või teistes kohtades salaja või avalikult, ei selle asja kohta ega muidu jätkuvalt sõimu- või mõnitavaid või laimujutte ei korda, nii peaks see leping siis kohemaid ja *re ipsa* tühiseks muutuma ja lõpetatama [– – –].“⁶⁸

Uus-Pärnu kohtuasjadest nähtub, et auhaavamisid püüti ära lepitada n.-õ. võimalikult väheste kahjudega mõlemale poolele. Kuigi eelkõige vooruslikkuse rajanenud naiseau oli palju tundlikum, kergemini haavatav ning raskemini taastatav, ei ole Uus-Pärnu kohtuprotokollide põhjal märgata olulist vahet meeste ja naiste auhaavamisjuhtumite menetlemisel. Võimalik, et naiseau haava- ja karistati karmimalt. Näiteks 1593. aastal Hans Mulleri naist laimanud meestele määrati, et nad peavad avalikult kohtu ees tunnistama, et nad Mulleri naise kohta ei tea muud kui kõike ausat ja head, teistele hoiatuseks pidid nad kirikule maksma 5 taalrit ning kohutkuludeks mõnevõrra väiksema summa.⁶⁹

Au tähtsusest – kokkuvõte

16. sajandi lõpust pärinevad Uus-Pärnu rae protokollid kajastavad märkimisväärsel hulgal auhaavamisega seotud juhtumeid. Nendest mõned on kohati tragikoomilised, teised jälle üdini traagilised. Igal juhul ei jää vähimatki kahtlust, et aul oli igapäevases kommunikatsioonis keskne tähendus, see seletab, miks juba sõimamisele reageerimine polnud inimese jaoks kaugeltki mitte kõrvalise, vaid oli lausa eksistentsiaalse tähendusega. Kui võrd isiku või ka mingi sotsiaalse grupi väärtust hinnati just väliste tunnuste alusel, nagu kuulsus ja maine, siis jälgiti seda väga hoo-

⁶⁶ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 308p–309.

⁶⁷ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 57.

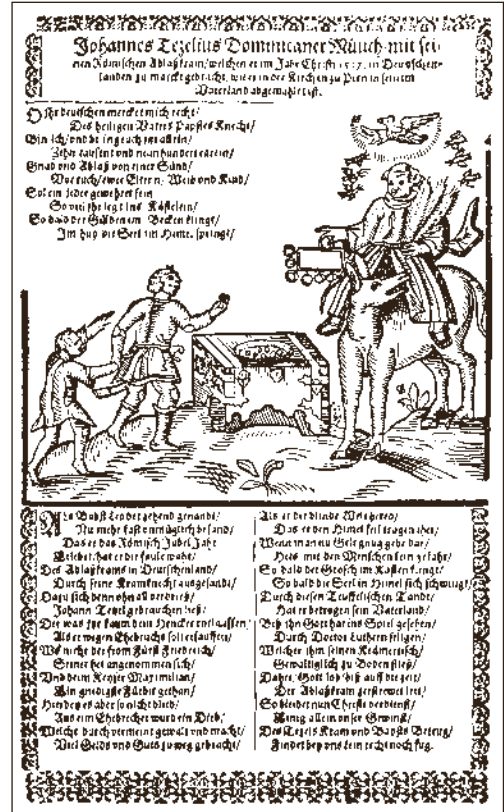
⁶⁸ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 57, 57p.

⁶⁹ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 97–97p.

lega ja reageeriti valuliselt auhaavamisele, s. o. igasuguse tegevuse peale, mis võis kellegi au vähendada. Inimeste ülim tundlikkus auküsimuses väljendub selgelt ka Uus-Pärnu raeprotokollides, linnaelanike reageeringud auhaavamisele olid teravad, kohati vägagi valulised. Kergesti tekitasid auhaavamised olukorra, kus inimesed kaotasid kontrolli oma emotsioonide üle. Juhtumid Uus-Pärnu kohtupraktikast näitavad au suurt tähendust ja tähtsust inimestele, seda hoolimata isiku seisusest, soost, päritolust või jõukusest. Nagu ka ajalookirjanduses osutatakse, ei pidanud sotsiaalsed alamkihid, kel polnud n.-ö. midagi kaotada, oma au puutumast ja laitmatust sugugi vähem silmas kui näiteks aadlikud – vahest isegi rohkem, sest au oli veel viimane vara, mis neile oli jäänud.⁷⁰

Soovimata hakata siinkohal defineerima au mõistet,⁷¹ saab ometi Uus-Pärnu kohtumaterjalide põhjal kujunenud pildi alusel tõdeda, et kesk- ja varausaja ühiskonnas oli au inimeste keskne käitumis- ja tegutsemismotiiv ning seda võib vaadelda kui teatavat sotsiaalsete reeglite kogumit, millele inimene pidi vastama. Au oli määratud erinevalt, kas seisuslikult, kogukondlikult, grupi- või soospetsiifiliselt, s. t. igale seisusele või sotsiaalsele grupile olid iseloomulikud oma ettekujutused aust. Valitsenud arusaama järgi oli au midagi, mida said isikule anda ainult teised, kõrvalseisvad inimesed, see ei olnud tema enda sisetunde küsimus.⁷² Au oli kesk- ja varausajal ühiskonna kõikidel tasanditel, kõikides ühiskonnakihtides kõige tähtsam avalik asi, mida tuli demonstreerida, kontrollida ja vajadusel kaitsta. Just sel põhjusel reageeriti igale auhaavamisele kohe ja püüti oma hea maine kiiresti taastada. Au oli ühiskonnas hädavajalik kapital, sellela oli raske ja muutus aja jooksul üha raskemaks, pea võimalikuks saada soovitud ametisse, leida äraelamist võimaldavat tööd või luua rahuldavaid sotsiaalseid suhteid.

Käesolev artikkel on valminud teadusprojekti IUT 31-6: “Eesti ajaloo rahvusülene raamistik: transkultuurilised põimingud, ülemaailmsed organisatsioonid ja piiriülene ränne (16.–21. saj.)” raames.

Johann Tetzel eesli seljas. Pilapilt indulgentsidega kauplemisest (16. sajand). Allikas: Heinz Schilling. *Aufbruch und Krise*. Berlin, 1998.

Inna Põltsam-Jürjo

(1969), *PhD*, vanemteadur, Tallinna Ülikooli ajaloo, arheoloogia ja kunstiajaloo keskus, Narva mnt. 25, 10120 Tallinn, inna.jurjo@tlu.ee

⁷⁰ P. Münch. *Lebensformen*, lk. 245.

⁷¹ Selle tegevuse tänamatust ja lootusetust on nentinud mitmed uurijad, vt. selle kohta resümeevalt: B. Aschmann. *Preußens Ruhm und Deutschlands Ehre*. München, 2013, lk. 13 jj.

⁷² Vt. lähemalt W. Reinhard. *Lebensformen Europas. Eine historische Kulturanthropologie*. München, 2004, lk. 522–523.